

Небрат Вікторія Василівна,

доктор економічних наук,

завідувач відділу економічної історії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВА
ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО**

Історичні праці М. В. Довнар-Запольського наочно представляють реалізацію такого важливого методологічного принципу як єдність предмету і методу дослідження. Розглядаючи процес становлення та розвитку державно-правового устрою суспільства, вчений поєднував історичний і логічний, емпірико-фактологічний та інституційно-еволюційний підходи. Його роботи засвідчують глибокий інтерес до історичного процесу становлення та трансформації правових норм, які детермінували економічний розвиток, визначали потенціал та вектор суспільних змін. Так, магістерська дисертація М. В. Довнар-Запольського, опублікована під назвою «Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах» (1901), а також більш пізні роботи, а саме: «История русского народного хозяйства» (1911), «Русский вывоз и мировой рынок» (1914), «Задачи экономического возрождения России. Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность» (1915), «Народное хозяйство Белоруссии. 1861–1914 гг.» (1926) сьогодні є не лише історіографічними джерелами, а й арсеналом ефективних методологічних інструментів історико-економічних досліджень, оскільки репрезентують застосування системного підходу до вивчення історії держави, права та господарства в їхній єдності та взаємообумовленості.

Традиційні історичні дослідження базувалися на висвітленні подій у хронологічній послідовності з акцентом на діяльності видатних осіб, політичних сил тощо. У ХІХ ст. виникла окрема історична дисципліна на основі

методу просопографії – вивчення характеру, діяльності та відносин з оточенням окремих професійних, політичних, соціальних та етнонаціональних груп з метою максимально повного відтворення минулого як історії людей (Life History). Цей напрям істотно відрізнявся від попереднього – історико-біографічних розвідок, життєпису окремих осіб, родин, сімейних кланів (Family History). У першій половині ХХ ст. спільнота «Анналів», насамперед Марк Блок і Люсьєн Февр, започаткували міждисциплінарний підхід в історичних дослідженнях, що синтезує всі аспекти – економічний, соціальний, політичний, географічний, психологічний – у розкритті певної історичної проблеми. Український історик Н. М. Яковенко називає цей гурт вчених «лідером інновацій, а водночас (і то надовго) законодавцем «високої моди» в західній історіографії» [1, с. 203]. Можна з упевненістю стверджувати, що М. В. Довнар-Запольський виступив предтечею школи «Анналів», адже він у своїх працях ставив за мету не лише здійснити докладний опис та аналіз соціально-економічних форм суспільного життя, а й виявити закономірності їх зміни на основі причинно-наслідкових механізмів соціальної еволюції.

Дослідження М. В. Довнар-Запольським природи, змісту і структури державно-правового устрою базується на системному вивченні соціально-економічних феноменів у їхній історичній тяглоті. Учений свого часу зазначав: «Податковий лад, повільно змінюючись, поряд із новими формами довго зберігає як пережитки старі прийоми оподаткування. Відбиваючи в собі старе й нове, він дає можливість визначити як першоджерело старого, так і причинність появи нових паростків» [2, с. 805]. Історико-генетична парадигма економічного знання, до якої долучився М. В. Довнар-Запольський, своїм попередником має видатного економіста і правознавця другої половини ХVІІІ ст. С. Ю. Десницького, який теж сповідував інституційно-еволюційний підхід до тлумачення історичного процесу [3, с. 86–97]. Зокрема, його система економіко-правових поглядів спиралася на положення про поступальний розвиток людства на основі вдосконалення продуктивних сил, поділу праці та еволюції форм власності.

Еволюція державно-правового устрою суспільства стала об'єктом історичних, юридичних та економічних розвідок у контексті формування системи державного управління та державних фінансів. Становлення наукових поглядів на фінансові відносини було складовою процесу теоретичного осмислення історичної природи, соціального призначення та суспільної діяльності держави [4, с. 77–85]. Її генеза як соціального інституту, розвиток державних потреб і форм їх задоволення (домени, регалії, державні повинності) слугували основою формування вчення про державу та державне господарство, що розпочалося в межах релігійно-філософського світогляду середньовіччя та продовжувалося в ході секуляризації суспільної свідомості.

Впродовж XVI–XVIII ст. на українських теренах, що були невід'ємною частиною загальноєвропейського духовного і культурного простору, відбувалося активне засвоєння та поширення гуманістичних і реформаційних ідей. Передумовами становлення системи теоретичних поглядів щодо природи, сутності та призначення держави, державних повинностей і державного господарства слугувала низка взаємопов'язаних економічних, політичних і соціально-культурних процесів: розвиток місцевих промислів і формування осередків торгівлі; поява у другій половині XV ст. на українських теренах незалежних міст, яким було надано магдебурзьке право, що ставали центром економічного, політичного і культурного життя; пробудження національної самоідентифікації на тлі посилення релігійної та національної дискримінації; поширення освіти та формування суспільної думки у її раціоналістичному вияві. Якісні зміни суспільної свідомості, що відбулися за цей час, знайшли відбиття у формуванні академічної науки. Відбувся перехід від релігійно-містичного трактування та філософського осмислення сутності суспільних відносин до прагматичного аналізу законів функціонування та еволюції соціально-економічної системи. У процесі розвитку вчення про державу як організаційно-політичну та соціально-економічну форму реалізації суспільних інтересів формувалися уявлення щодо характеру і ролі державних повинностей,

форм і механізмів стягнення податей, організацію митної справи, тобто регулювання фінансових відносин.

Ключовим чинником еволюції поглядів на суспільство, державу та господарство слугують історичні обставини, що детермінують систему цінностей і визначають характер соціальної взаємодії. На межі XV–XVI ст. внаслідок включення українських земель до складу спочатку Литви, а пізніше – Польщі, відбулася остаточна втрата державності Київської Русі та руйнування інститутів політичного самоуправління. Система податей і повинностей, які накладалися на українське населення, відповідала інтересам і історично сформованій господарській структурі інших держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства. Досліджуючи походження системи державного господарства, М. Довнар-Запольський зауважив, що в цей період відбувалося неухильне зміцнення державних відносин і розвиток державно-правового устрою суспільства, головною ознакою якого була система підданства [2, с. 8–10]. Характер фіскальних відносин визначався тим, що до складу держави входили різнонаціональні частини, які були приєднані на різних умовах. Головним принципом узгодження інтересів держави і окремих її складових частин була непорушність історично сформованих норм державних зборів і повинностей. Основою регулювання державного життя слугували неформальні інститути звичаєвого права та договірні засади політико-адміністративних відносин, коли верховна влада бере на себе зобов'язання перед підданими. Демократичні засади державного устрою та фінансової організації виявляються в тому, що крім судово-адміністративної самостійності кожна територіальна одиниця становила окрему фінансову одиницю з правом митних зборів, хоча при цьому мала фіскальні зобов'язання перед центральною владою. Поряд із васальними відносинами формувалися публічно-правові, що характеризуються примусовим і регулярним характером вилучення коштів державною владою на суспільні потреби [2, с. 53].

Важливим для розуміння історико-інституційної логіки зміни економічних форм суспільної організації є розкриття процесу становлення

ринкових відносин, здійснене М. В. Довнар-Запольським на матеріалах господарства Білорусі [5]. Вчений фокусує увагу на вузлових проблемах, а саме: земельна власність і урядова політика щодо землекористування; майнове і соціальне розшарування селянства; інституційні умови розвитку промислового виробництва і впровадження техніки; становище фабричних робітників; структура господарства у галузево-територіальному розрізі та формування ринку. Такий підхід дозволяє виокремити причинно-наслідкові зв'язки між інституційними новаціями держави та змінами господарства.

Таким чином у науковій спадщині М. В. Довнар-Запольського дістали відображення та теоретичне осмислення процеси становлення нової системи державно-правових інститутів, яка відкривала простір і, водночас, визначала правила та обмеження для розвитку ринку та національного господарства.

Список використаних джерел:

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2007. – 375 с.
2. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – Киев : Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1901. – 807 с.
3. Небрат В. В. Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї С. Десницького / В. В. Небрат // Економічна теорія. – 2013. – № 1. – С. 86–97.
4. Небрат В. В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці ХІХ – початку ХХ ст. / В. В. Небрат // Економіка України. – 2013. – № 3 (616). – С. 77–85.
5. Довнар-Запольский М. Народное хозяйство Белоруссии. 1861–1914 гг. / М. Довнар-Запольский. – Минск : Изд. Госплана СССР, 1926. – 240 с.